

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра туристичного та готельно-ресторанного бізнесу

Допущено до захисту
Завідувач кафедри

“ ___ ” _____ (підпис) 2019 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра
зі спеціальності 242 Туризм
за магістерською програмою професійного спрямування
економіка та управління туристичною діяльністю

на тему :

**МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ КЛАСТЕРНОЇ
ПОЛІТИКИ В ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ УКРАЇНИ**

Виконавець:

студентка 6 курсу ЦВФН

Амірова Аян Фархад кизи

Науковий керівник:

к.е.н., доцент кафедри туристичного та
готельно-ресторанного бізнесу

Михайлюк Олена Леонідівна

Одеса – 2019

ЗМІСТ

стор.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КЛАСТЕРНОЇ ПОЛІТИКИ ..	6
1.1. Сутність кластерної політики	6
1.2. Нормативно-правова база у сфері кластерної політики	13
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ	24
2.1. Види і моделі туристичних кластерів	24
2.2. Роль держави у розвитку туристичного бізнесу	38
2.3. Світовий і європейський досвід розвитку туристичних кластерів. .	45
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ КЛАСТЕРНОЇ ПОЛІТИКИ У ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ УКРАЇНИ ..	54
3.1. Національний досвід кластеризації туристичного бізнесу	54
3.2. Індикатори оцінки ефективності функціонування кластерів	65
3.3. Механізми державного регулювання розвитку туристичних кластерів.	76
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88
ДОДАТКИ	95

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Туристичний бізнес є сферою діяльності, що динамічно розвивається, проте, характеризується наявністю невизначеності і ризику, властивих умовам, пов'язаним з його функціонуванням.

Туризм хоч і розвивається величезними темпами, але, в умовах зростання конкуренції, вимагає грамотних маркетингових рішень щодо вдосконалення напрямків розвитку. Причому, останнім часом особливої актуальності набувають питання, пов'язані з оптимізацією взаємодії елементів туристичної галузі. Суб'єкти туристичної сфери потребують не тільки партнерських відносин, побудованих на прямій взаємодії на взаємовигідних умовах, але і в методології побудови цих відносин.

Особливу важливість також мають проблеми стратегічного управління туристичними підприємствами на рівні регіонів. Туризм як сфера підприємництва, господарської діяльності та споживання має істотний потенціал для розвитку регіональної економіки за трьома основними напрямками: економічному, соціальному і гуманітарному.

Метою дослідження є – розробка механізмів державного регулювання кластерної політики у туристичному бізнесі України.

Виходячи з мети у процесі дослідження були поставлені наступні **завдання**:

- визначити сутність кластерної політики;
- проаналізувати нормативно-правову базу у сфері кластерної політики;
- дослідити види і моделі туристичних кластерів;
- обґрунтувати роль держави у розвитку туристичного бізнесу;
- дослідити світовий і європейський досвід розвитку туристичних кластерів;
- проаналізувати національний досвід кластеризації туристичного бізнесу;
- виокремити індикатори оцінки ефективності функціонування кластерів;
- запропонувати механізми державного регулювання розвитку туристичних кластерів.

Об'єкт дослідження – державна туристична кластерна політика.

Предмет дослідження – процес дослідження механізмів державного регулювання кластерної політики у туристичній сфері України.

Теорію створення кластерів досліджували М. Портер [43-46], Горлачук В.В. [25], Соколенко С.І. [49] та інші; кластерні утворення у туристичній сфері досліджені Коваленко С. [30], Ракієвої О. [47], Федоренко В.Г. [50] та іншими; особливості розвитку кластерної політики викладаються у працях Давиденко І.В. [26], Михайлюк О.Л. [37-39].

Методи дослідження. Аналіз та синтез – використовувався під час аналізу національної туристичної політики; логічного узагальнення – застосовувався відносно дослідження світового та національного досвіду державної кластерної політики; аналогій – при порівнянні моделей туристичних кластерів; порівняльного співставлення – під час вивчення механізмів впливу держави на розвиток туризму.

Інформаційна база дослідження. Теоретичною та методологічною основою дослідження є наукові праці вітчизняних та закордонних вчених з туризму, процесу кластеризації, законодавчі акти України, країн ЄС.

Наукова новизна роботи полягає у розробці механізмів державного регулювання розвитку туристичних кластерів в Україні.

Практична новизна роботи полягає у розробці моделей і «дорожньої карти» для формування туристичних кластерів в Україні, обґрунтувані ролі держави у розвитку туристичного бізнесу; дослідженні світового і європейського досвіду розвитку туристичних кластерів; пропонуванні індикаторів оцінки ефективності функціонування кластерів.

Публікації та апробація результатів дослідження

1. Михайлюк О.Л., Амірова А. Туристична кластерна політика як чинник регіонального розвитку України // Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ

МЕНЕДЖМЕНТУ», 4 листопада 2019, СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (м. ЛУЦЬК)

Структура і зміст роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг роботи – 113 сторінок, ілюстрована 7 таблицями і 9 рисунками. Чотири додатки викладені на 18 сторінках. Список використаних джерел містить 63 найменувань.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

1. Реалізація кластерної політики сприяє зростанню конкурентоспроможності бізнесу за рахунок реалізації потенціалу ефективної взаємодії учасників кластеру, пов'язаного з їх географічно близьким розташуванням, включаючи розширення доступу до інновацій, технологій, ноу-хау, спеціалізованих послуг і висококваліфікованих кадрів. Також має місце зниження трансакційних витрат, що забезпечує формування передумов для реалізації спільних коопераційних проєктів і продуктивної конкуренції. Формування і розвиток кластерів є ефективним механізмом залучення прямих іноземних інвестицій і активізації зовнішньоекономічної інтеграції.

2. Критеріїв щодо ефективності функціонування туристичних кластерів не розроблено, але, зважаючи на те, що вони спричиняють особливий вплив на регіональний розвиток країни, до їх числа можна віднести:

- високий рівень територіальної концентрації учасників кластеру, досягнення ними «критичної маси», що забезпечує максимально корисний ефект від взаємодії між ними;
- показники зростання доданої вартості на рівні компанії, кластеру і сектору; показник частки підприємств кластера у ВРП; рівень зайнятості населення (% зайнятих у кластері); рівень доходів населення на території присутності кластерів;
- показники обсягів залучених інвестицій, обсягів залучених венчурних коштів, оцінки участі банків у діяльності кластеру, обсягів державних і приватних інвестицій у розвиток інфраструктури; кількість отриманих грантів;
- залучення прямих іноземних інвестицій у нові та вже існуючі компанії;
- розвиток місцевого ринку праці та запобігання формуванню вузької спеціалізації персоналу, розширення місткості локального ринку праці.

3. Включення вітчизняних туристичних кластерів до глобальних ланцюжків вартості дозволяє істотно підняти рівень національної технологічної бази, підвищити швидкість і якість економічного зростання за рахунок підвищення міжнародної конкурентоспроможності підприємств, які входять до складу кластеру, шляхом:

- придбання і впровадження критичних технологій, новітнього устаткування;
- отримання підприємствами кластеру доступу до сучасних методів управління і спеціальних знань;
- отримання ефективних можливостей виходу на конкурентні міжнародні ринки.

4. Відмінності туристичних кластерів від інших форм об'єднань підприємств:

- діяльність кластерів не визначає спеціальних особливостей його органів управління (на відміну від корпорацій та концернів);
- кластери мають постійний характер діяльності (на відміну від консорціумів);
- кластери створюються не лише з метою постійної координації господарської діяльності підприємств (на відміну від асоціацій);
- кластери тісно взаємодіють із навчальними закладами, органами місцевого самоврядування тощо;
- кластери отримують підтримку від держави або місцевих органів влади.

5. Головні перешкоди у діяльності туристичних кластерів:

- певні труднощі із залученням інвестицій з місцевих і державного бюджетів;
- недосконале законодавство України, що не відповідає нормативним документам Європейському Союзу;
- дуже слабка взаємодія з фондами, фінансовими інституціями та інвесторами Європейського Союзу.

6. Загальні проблеми, що стримують розвиток туристичних кластерних структур:

- низький рівень прозорості і довіри між потенційними учасниками кластерів, у тому числі довіри до органів влади;

- відсутність достатнього досвіду державно-приватного партнерства, а також правові проблеми з його реалізації;

- недостатнє розуміння сутності кластерного підходу, його переваг та ефективності з боку органів влади та суб'єктів господарювання, а отже, і відсутність кластерних ініціатив та відповідної політики їх реалізації;

- нестача кваліфікованих кадрів, пов'язана з невідповідністю змісту і якості освітніх програм установ вищої, середньої та початкової професійної освіти потребам економіки;

- недостатня якість і доступність транспортної та інженерної інфраструктури;

- недостатній рівень організаційного розвитку кластеру, включаючи відсутність практики стратегічного планування розвитку кластеру, відсутність системи ефективних інформаційних комунікацій між учасниками кластеру;

- обмежений доступ до зарубіжних ринків.

- низький рівень розвитку спеціалізованої інфраструктури та сервісу, у тому числі готелів, організацій громадського харчування, пасажирського транспорту;

- незадовільний стан ключових туристичних об'єктів, у тому числі пам'яток історії та культури;

- недотримання стандартів якості наданих послуг.

7. Діяльність органів влади державного і регіонального рівнів має бути спрямована на розв'язання зазначених суперечностей та пошук форм і механізмів максимально ефективної взаємодії усіх сторін. Крім того, кожен регіон має свої особливі проблеми і можливості щодо розвитку кластерних об'єднань, що актуалізує необхідність додаткового аналізу їх соціального та економічного середовища.

Найбільш істотна роль у реалізації кластерної політики відводиться органам місцевого самоврядування. В їх завдання входить вирішення широкого спектру питань – від створення освітніх програм до поновлення усіх ключових інфраструктур для потреб кластерів.

8. До числа бар'єрів, актуальних переважно для розвитку дискретних туристичних кластерів, слід віднести:

- недостатній рівень розвитку коопераційних зв'язків;
- низький рівень розвитку спеціалізованої інфраструктури і сервісу, у тому числі готелів, організацій громадського харчування, пасажирського транспорту;
- незадовільний стан ключових туристичних об'єктів, у тому числі пам'яток природи, історії і культури;
- недотримання стандартів якості послуг, що надаються.

9. Для розв'язання проблеми щодо створення туристичних кластерів необхідно здійснити комплекс заходів щодо:

- внесення змін до законодавства щодо визначення поняття "кластер".
- Сприяння реалізації проектів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності учасників кластеру:
- сприяння підвищенню ефективності системи підготовки кадрів професійного та безперервного навчання;
  - використання (створення) промислових парків і технопарків у якості інфраструктури для розвитку кластерів.

Виконання цих умов дасть змогу: прискорити створення інноваційних регіональних туристичних кластерів; підвищити конкурентоспроможність туристичних об'єктів у регіоні; забезпечити розвиток підприємницької та інституційної інфраструктури; поліпшити інвестиційну привабливість регіону і забезпечити зростання залучення вітчизняних та іноземних інвестицій; підвищити ефективність системи підготовки кадрів для туризму; забезпечити інформаційно-освітню діяльність в галузі кластерного розвитку.

Список використаних джерел

1. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні .- Закон України .- (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 19-20, ст.166) .- {Із змінами, внесеними згідно із Законом № 5460-VI від 16.10.2012, ВВР, 2014, № 2-3, ст.41}// <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>

2. О Стратегии внедрения модели сбалансированного развития Украины до 2030 года .- Проект закона Украины от 20.08.2018 № 9015-1. - Дата рассмотрения: 20.08.2018 // [Електронний ресурс] .- Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Ж6YF1AA.html

3. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері на період до 2014 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 01.04.2013 р. № 234-р // Уряд. кур'єр. – 2013. – 15 травня (№ 84).

4. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI // Голос України. – 2012. – 18 серпня (№ 153–154).

5. Про затвердження Плану заходів щодо стимулювання міжрегіональної співпраці, кооперації та інтеграції: Розпорядження Каб. Міністрів України від 21.09.2011 р. № 896-р // Уряд. кур'єр. – 2011. – 12 жовтня (№ 188).

6. Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2013 рік : Указ Президента України від 05.07.2013 р. № 371/2013// Уряд. кур'єр. – 2013. – 17 липня (№ 126).

7. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 17.07.2013 р. № 603-р // Офіц. вісн. України. –2013. – № 66. – Ст. 2402.

8. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014–2024 роки : Розпорядження Каб. Міністрів

України від 28.08.2013 р. № 641-р // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 69. – Ст. 2543.

9. Про затвердження Стратегії розвитку морських портів України на період до 2038 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 11.07.2013 р. № 548-р // Офіц. вісн. України. . – 2013. – № 61. – Ст. 2194.

10. Про схвалення Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері : Розпорядження Каб. Міністрів України від 10.09.2012 р. № 691-р // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 71. – Ст. 2883.

11. Про Стратегію впровадження моделі збалансованого розвитку України до 2030 року.- ЗАКОН УКРАЇНИ .- Проект закона Украины от 20.08.2018 № 9015-1.- Проект вноситься народним депутатом України Тарутою С. О. (посвідчення N 264).- Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6YF1AA.html

12. Про проект Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів.- від від 17 вересня 2009 року N 46.- Рішення Колегії Міністерства регіонального розвитку та будівництва України .- Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN50039.html

13. "Про сільське господарство".- Проект Закону України від 27.01.2012 [Електронний ресурс] .- Режим доступу: // sg.gov.ua/.../На%20сайт%20Проект%20Закону%20України.

14. «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні».- Проект Закону України №1256 від 04.12.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52717

15. Про впровадження кластерної моделі розвитку народних художніх промислів .- Розпорядження КМУ від 27 січня 2010 р. N 145-р .- Київ // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/145-2010-%D1%80>

16. Про державно-приватне партнерство // (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 40, ст.524).

17. Законодавче регулювання в країнах Європейського Союзу питання правового закріплення кластерів як суб'єкта економічних відносин та інструмента

позиціонування регіонів в Європейському економічному просторі .- Європейський інформаційно-дослідницький центр.- 297 с.

18. Закон Кыргызской Республики «О кластерах.- Проект .- Режим доступу: <http://www.kenesh.kg/ru/article/show/2380/na-obshtestvennoe-obsuzhdenie-s-5-iyulya-2017-goda-vinositsya-proekt-zakona-kirgizskoy-respubliki-o-klasterah>

19. Концепция формирования и развития инновационно-промышленных кластеров в Республице Беларусь // <https://www.belta.by/economics/view/v-belarusi-utverzhdena-kontseptsija-formirovaniya-i-razvitiya-innovatsionno-promyshlennyh-klasterov-35257-2014>

20. Концепция формирования перспективных национальных кластеров Республики Казахстан до 2020 года Постановление Правительства Республики Казахстан от 11 октября 2013 года № 1092 .- Режим доступу: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001092>

21. О международном медицинском кластере и внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации .- Федеральный закон от 29.06.2015 г. № 160-ФЗ//[Электронный ресурс] .- Режим доступу: <http://special.kremlin.ru/acts/bank/39820/page/3>

22. Баландинский Н.С. Китай. Подорож в серединна держава // АиФ Тур. - 2002. - № 1.

23. Буткевич О. В. Кластер як об'єкт господарсько-правової політики держави: актуалізація проблеми // Юрист України: Цивільне право та господарське право .- 2013.- С. 44-48.

24. В Беларуси утверждена концепция формирования и развития инновационно-промышленных кластеров Экономика 21.01.2014, Минск /Корр. БЕЛТА/.

25. Горлачук В.В., Січко С.М. Кластерна модель розвитку туризму // Економіка і регіон. - 2009. - №2(21). - С.28-31.

26. Давиденко І.В., Михайлюк О.Л. Механізми державного регулювання кластерної політики у туристичному бізнесі України ю- Електронний ресурс//

Східна Європа: економіка, бізнес та управління .- 2019 .- №3(20).- Режим доступу до ресурсу: <http://easterneurope-ebm.in.ua/20-2019-ukr>

27. Данилишин Б. На сьогодні стратегічно важливим є забезпечення залучення інвестицій в реальний сектор національної економіки [Електронний ресурс]; Міністерство економіки України // Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=124019

28. Державне регулювання сфери туризму України в контексті процесів євроінтеграції / За заг. ред. В.Г. Герасименко, О.Л.Михайлюк .- К.: ФОП Гуляєва В.М., 2019. — 332 с.

29. Каплина А.В. Институциональный базис финансовой поддержки кластерных инициатив в системе региональной экономики //Вопросы регулирования экономики. 2013, т.4, выпуск 3, 41-46 с.

30. Коваленко С. Концепція транскордонних кластерних систем в контексті розвитку технологічного укладу // Вісник ТНЕУ № 3, 2014 р.- С. 100-110.

31. Косолапов, Л.Л. Руденко, А.А. Берестовий Туристское страноведение . - Владивосток: ДВГАЕУ, 1998.

32. Костирко І.Г., Корчинська О.О. Кластерний підхід у розвитку сільського зеленого туризму // Інноваційна економіка .- 2015 .- №4(59) .- С. 159-163.

33. Крайник О., Біль М. Туристичний кластер регіону як форма соціального діалогу: управлінський аспект // Науковий вісник, Демократичне врядування, 2009, - Вип.4 .- С.14-23.

34. Куценко Е.С. Алгоритм развития кластеров с участием малого и среднего предпринимательства в регионе. //Кластерные политики и кластерные инициативы: теория, методология, практика: Кол. монография под. ред. Ю.С. Артамоновой, Б.Б, Хрусталева – Пенза, ПГУАС, 2012, с. 80-118.

35. Маслиган О.О. Дичка М.В. Зарубіжний досвід кластеризації сфери рекреації та туризму[Електронний ресурс] .- Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/3705/1/%D0%97%D0%90%>

36. Милашевич Е.А. Экспорт медицинских услуг Беларуси: тенденции развития и направления стимулирования/ Е.А. Милашевич.- Минск: Беларуская навука .- 2017 .- 195с.
37. Михайлюк О.Л. Туристичні кластери в оздоровчому туризмі Одеської області. – Режим доступу: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5476>
38. Михайлюк О.Л. Туристичні кластери на базі сільського (зеленого) туризму // Зелена економіка. Зелені інвестиції. Зелений туризм : матеріали II Міжнародного форуму 25-26 вересня 2014 р., м. Одеса / НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. та ін. – Одеса Пальміра, 2014. – 248 с. (с.230-234.)
39. Михайлюк О.Л. Перспективи розвитку винних туристичних кластерів на Півдні України // Науковий вісник, ОНЕУ, №1 (181), 2013, С. 29-41.
40. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні. Аналітична доповідь // Національний інститут стратегічних досліджень (<http://www.niss.gov.ua>).
41. Петрова Н.Б., Муцинська Н.Ю. Роль державно-приватного партнерства у формуванні туристських кластерів // Комунальне господарство міст. - 2011. - №100. - С.373-393.- Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/petrova2.htm
42. Попова М.Л. Кластеры в США: роль и место малого бизнеса // Вестник КарГУ, 2016, Караганда// <https://articlekz.com/article/13048>
43. Портер М. Економічний розвиток регіонів / Портер М. // Просторова економіка, 2006. - №4, - С.25-27.
44. Портер М.Е. Конкуренція / М.Є. Портер. - М.: Вільямс, 2001. - 495 с.
45. Портер М.Е. Міжнародна конкуренція: Конкурентні переваги країн / М.Є. Портер. - М. : Міжнародні відносини, 1993. - С.105.
46. Портер М., The Competitive .- Advantage of Nations, 1990 г.
47. Ракиева О. Оценка эффективности кластерной политики: зарубежный опыт и российская практика .- [Електронний ресурс] .- Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-effektivnosti-klasterno-politiki-zarubezhnyy-opyt-i-rossiyskaya-praktika-2>

48. Серік О.Д. Концепція кластерів та її роль у формування конкурентоспроможної економіки держави // Вісник Хмельницького національного університету .- 2009, № 3, Т. 2 .- С. 214-217.

49. Соколенко С.І., Бузинський М. Д. Проект „Розвиток сталого сільського туризму. Зміцнення спроможності лідерів сільського розвитку” 2005-2007. „Гармонізація розвитку туризму в сільській місцевості Карпатського регіону” Режи доступу: [http:\(www.aedif.if.ua\)](http://www.aedif.if.ua).

50. Федоренко В.Г., Тугай А.М., Гойко А.Ф. Концепція кластерної політики в Україні // Економіка та держава №11/2008.- С.5-15.

51. Швець Ю.Ю. Влияние процессов управления и самоорганизации на функционирование и развитие кластера // Актуальні проблеми економіки. –2011,– № 9 (123). – с. 164–169

52. Шилкіна К. О. Аналіз діяльності туристичних кластерів Херсонщини в умовах діяльності туристичних ринкових самоорганізацій // Вісник КНУТД №1 (83), 2015 Серія «Економічні науки».- С. 113-117.

53. Country report: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.clusterobservatory.eu/system/modules/com.gridnine.opencms.modules.eco/providers/getpdf.jsp?uid=8e887503-e1ff-4222-98fd-a386558049a8> .

54. Sara Nordin Tourism Clustering & Innovation - Paths to Economic Growth & Development// [Електронний ресурс] .- Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/242643371_Tourism_Clustering_Innovation_-_Paths_to_Economic_Growth_Development

55. 2011 jobs accelerator overviews. — [ER]. Access mode: <http://manufacturing.gov/docs/2011-jobs-accelerator-overviews.pdf>.

56. Cluster spending exceeds Obama's goal. — [ER]. Access mode: <http://www.politifact.com/truth-ometer/promises/obameter/promise/309/support-regional-innovation-clusters>.

57. Obama Administration Announces \$15 Million Multi-Agency Challenge To Foster Job Creation and Business Innovation in Rural Communities Nationwide. — [ER]. Access mode:<http://2010-2014.commerce.gov/category/tags/rural-jobs-and->

innovation-Overview: SBA Innovation Clusters, 12 Nov 2013. — [ER]. Access mode: <http://www.clustermapping.us/sites/default/files/files/page>.

58. PwC/NVCA Money Tree Report. — [ER]. Access mode: <https://wpwcmoneytree.com>.

59. S. SBA, FY 2015 Congressional Budget Justification and FY 2013 Annual Performance Report

60. ECEI - Background | European Foundation for Cluster .- Режим доступа: <http://www.clusterexcellence.org/background>

61. European Cluster Excellence Initiative (ECEI): The quality label for cluster organisations - criteria, processes, framework of implementation//12.05.22_The_quality_label_and_indicators_for_cluster_organisations_assessment OECD. Innovation Policy Platform: Cluster policies, 2010. URL: <http://www.oecd.org/innovation/policyplatform/48137710.pdf>

62. Schmiedeberg C. Evaluation of cluster policy: a methodological overview. Evaluation 2010, 16 (4), pp. 389-412. URL: <https://danube-inco.net/object/document/10551/attach/Evaluation-2010-Schmiedeberg-389-412.pdf>

63. OECD. Innovation Policy Platform: Cluster policies, 2010. URL: <http://www.oecd.org/innovation/policyplatform/48137710.pdf>